

ภูมิปัญญาลงแขกเกี่ยวข้าว ประเพณีของชาวนาไทยสืบสานวัฒนธรรม

WISDOM OF RICE HARVESTING TRADITIONS OF

THAI FARMERS INHERIT THE CULTURE

¹พระครูวินัยธรรวธนา ญาณวโร ²พระพันธ์วัฒน์ ธมมวฑฒโน ³พระเจษฎา โชติธมโม

¹Phrakru Winaithorn Wanthana Nanavaro,

²Phra PhanthawatDhammavaddhano and ³Phra Jetsada Chotidhammo

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประเทศไทย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

¹wantanana60@gmail.com

Received July 12, 2021; Revised October 9, 2021; Accepted November 20, 2022

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์ประเพณีวัฒนธรรมการลงแขกเกี่ยวข้าวในสังคมไทยอีสานในปัจจุบัน ประเพณีลงแขกเกี่ยวข้าวหาได้ยากขึ้น แต่อย่างไรก็ตามชาวอีสานส่วนใหญ่จะเป็นผู้มีน้ำใจไมตรี ในการทำกิจการงานใดๆ ไม่ว่างานเล็กงานใหญ่จะสำเร็จ ล่วงไปได้ด้วยดีเพราะทุกคนต่างมีน้ำใจให้กันและกัน ช่วยงานกันคนละมือละไม้ใช้เวลาไม่นานงานก็สำเร็จล่วงไปได้สมปรารถนา การลงแขกในภาคอีสานก็คือการบอกกล่าวขอแรงบรรดาญาติสนิทมิตรสหายให้มาช่วยทำงาน งานที่มีกลงแขก เช่น การลงแขกทำนา ซึ่งมีการลงแขกดำนา ลงแขกเกี่ยวข้าว ลงแขกตีข้าว (นวดข้าว) โดยวัฒนธรรมข้าวในทางพระพุทธศาสนาและสังคมไทยมีความสัมพันธ์และเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของชาวพุทธใน

¹ ดร., นักวิชาการอิสระ, วัดป่าพุทธญาณรังษี จังหวัดขอนแก่น

² นักวิชาการอิสระ, วัดป่าพุทธญาณรังษี จังหวัดขอนแก่น

³ อาจารย์, หลักสูตรครุศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาสังคมศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตอุบลราชธานี

สังคมไทยมาตั้งแต่โบราณกาล การปลูกข้าวเป็นวิถีการดำรงชีพตลอดมาจนถึงปัจจุบัน ข้าวเป็นอาหารที่สำคัญที่สุดของสังคมไทย เป็นสายใยร้อยความสัมพันธ์ ความสามัคคีต่อกันในสังคม จึงก่อให้เกิดการประกอบพิธีกรรมต่างๆ เกี่ยวกับข้าว เพราะคนไทยเชื่อว่าข้าวเป็นสิ่งที่มิบุญคุณ มีจิตวิญญาณ ดังนั้น พิธีกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวกับข้าวมักจะมีลักษณะร่วมกันระหว่างความเชื่อทางศาสนาและความเชื่อดั้งเดิมจากบรรพบุรุษ จึงเป็นเหตุให้มีพิธีกรรมทั้งที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาและที่เกี่ยวข้องกับข้าว ซึ่งอยู่ในรูปแบบของการทำนาในสังคมชาวพุทธ เพราะฉะนั้น ในกระบวนการผลิตจะคำนึงถึงธรรมชาติ นึกถึงความเป็นสิริมงคล จึงมีพิธีกรรมวัฒนธรรมข้าว เมื่อได้ข้าวได้ผลผลิตมาก็จะเอามาแบ่งปันให้ทานกัน เพื่อสร้างความเกื้อกูลในสังคม

คำสำคัญ : ภูมิปัญญา, ลงแขกเกี่ยวข้าว, ประเพณี, ชวนนาไทย, สืบสานวัฒนธรรม

Abstract

This paper aims to analyze of “Long kaek keaw kao” culture tradition in Thai Esan communities. The long-Kak harvesting tradition is therefore harder to find nowadays. Most of the northeastern people will be a kind person, in any business No matter how big or small the job It will be successful because everyone is kind to each other. Helping each other hand in hand, it didn't take long, the job was accomplished as desired. Visiting in the Northeast is a request for the strength of relatives and friends. to help work Events that are often hung, such as descent into the fields down with rice to harvest. Down to eat rice (threshing). The rice culture in Buddhism and in Thai society is related to Buddhist lifestyle in Thai society since the ancient time. Rice cultivation is essential as it is a path to sustain life until the present days. Rice is the most important food for Thai people. It is the tread that is holding people together and unite them in the society. As for that reason, there are various rice-related rituals since Thai people believe that they owe to the rice and that the rice has soul. Therefore, these rice-related rituals often are a

mixture of religion beliefs and ancient beliefs from their ancestors, resulting in having both Buddhist rituals and rice-related rituals in rice cultivation in Buddhist society. The production process is constructed in consideration of nature and good fortune; and therefore, there are the rice-related rituals. Once the farmers harvest the rice, the produce, they will share that rice among their peers to build support within the society.

Keyword : Wisdom, Rice harvesting Traditions, Thai farmers, Culture

บทนำ

ข้าวเป็นพืชอาหารหลักที่สำคัญของคนไทย รวมทั้งเป็นสินค้าเกษตรที่ส่งออกของประเทศ เป็นพืชดั้งเดิมที่ปลูกกันมานานหลายศตวรรษผูกพันกันมานานกับวิถีชีวิตไทย มีส่วนสำคัญในการกำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ โดยเฉพาะชาวไทยที่บริโภคข้าวเป็นอาหารหลักมานานจนกลายเป็นบ่อเกิดลักษณะต่างๆทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ซึ่งวัฒนธรรมของชนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง นอกจากจะขึ้นอยู่กับปัจจัยทางภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมแล้ว ย่อมต้องขึ้นอยู่กับลักษณะการประกอบอาชีพหลักของกลุ่มชนนั้นๆ ด้วย เพราะลักษณะการประกอบอาชีพหลักจะสะท้อนวัฒนธรรมทุกๆ ด้านของสังคมนั้น ประเพณีลงแขกเกี่ยวข้าวนี้เป็นประเพณีไทยที่แสดงให้เห็นถึงความมีน้ำใจ ที่มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน อีกทั้งยังสามารถช่วยสร้างความสามัคคีกันในหมู่บ้านได้อีกด้วย นอกจากนี้ทำให้เกิดวัฒนธรรมและการขับร้องเพลงอันเป็นเอกลักษณ์อย่างหนึ่งของ ผู้ที่ประกอบอาชีพทำนา ประเพณีลงแขกเกี่ยวข้าว เป็นประเพณีไทยอีกอย่างหนึ่งของชาวนาไทย ซึ่งนับวันจะหาได้ยากในสภาพปัจจุบัน ชาวนี้อีสานส่วนใหญ่ จะเป็นผู้มีน้ำใจไมตรี ดังนั้นในการทำกิจการ งานใดๆ ไม่ว่างานเล็กงานใหญ่ จะสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดีเพราะทุกคนต่างมีน้ำใจให้กันและกัน ช่วยงานกันคนละมือละไม้ใช้เวลาไม่นานงานก็สำเร็จลุล่วงไปได้สมปรารถนา การทำงานแบบนี้ คนอีสานเรียกว่า "ลงแขก" การลงแขกในภาคอีสานก็คือการบอกกล่าวขอแรงบรรดาญาติสนิทมิตรสหาย ให้มาช่วยทำงานนั่นเอง งานที่จะลงแขกกันนั้น อาจจะเป็นงานส่วนรวมหรืองานส่วนตัวก็ได้ สำหรับงานส่วนตัวนั้นส่วนมากมักจะเป็นงานใหญ่สุดกำลังคนในครอบครัวจะทำได้ หรืออาจจะเป็นงานหนักแต่จำเป็นต้องทำให้เสร็จภายในวันเดียว จึงต้องบอกกล่าวให้ญาติพี่น้องเพื่อนบ้านมาช่วยเหลือเพื่อให้งานเสร็จสิ้นไป

งานที่มักลงแขก เช่น การลงแขกทำนา ซึ่งมีการลงแขกดำนา ลงแขกเกี่ยวข้าว ลงแขกตีข้าว (นวดข้าว) เป็นต้น นอกจากจะมีประเพณีลงแขกเกี่ยวข้าวแล้ว ยังมีประเพณีลงแขกทำนา ด้วยการทำนาเป็นงานหนักและในรอบปีหนึ่งต้องใช้ แรงงานมากถึง 4 วาระด้วยกันคือช่วง การดำนา การเกี่ยว การตี และเอาข้าวขึ้นเล้า ดังนั้นการทำงาน ทุกๆ ระยะเวลา ชาวนาส่วนมาก จะใช้วิธีการลงแขก อาศัยแรงจากญาติพี่น้องเพื่อนบ้านมาช่วยกัน เมื่อลงแขกในนาตนเสร็จก็ เปลี่ยนไปลงแขกนาของคนอื่นๆต่อไปเป็นการตอบแทน ซึ่งเป็น การแสดงน้ำใจที่มีให้กันและ กัน โดยเฉพาะในปัจจุบันลูกหลานคนหนุ่มสาวไปทำงานต่างถิ่น ปลอยให้พ่อแม่และคนแก่อยู่ บ้าน การลงแขกจึงยังมีความจำเป็นสำหรับชาวนา (คณะเกษตรศาสตร์และ ทรัพยากรธรรมชาติ, 2563)

ปัจจุบันกิจกรรมเหล่านี้อย่างพอมิให้เห็นอยู่บ้าง ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เมื่อถึงฤดู เกี่ยวข้าว จะมีการบอกกล่าวลูกหลาน ญาติสนิทมิตร สหายให้มาช่วยกันเกี่ยวข้าว ลูกหลานที่ ทำงาน ต่างถิ่น ก็จะมาลงแขกกลับบ้าน เพื่อมาช่วย ครอบครัวเกี่ยวข้าว อย่างไรก็ตาม ด้วยสภาพ เศรษฐกิจที่ไม่เอื้ออำนวย การลงแขกหลายวัน อาจส่งผลกระทบต่อนายจ้าง และ สุดท้ายก็ส่งผลกระทบต่อแรงงานเอง อาจทำให้ถูกเลิกจ้างได้ ดังนั้นการกลับไปช่วยครอบครัว เกี่ยวข้าวจึงเห็นได้น้อยมากในปัจจุบัน

ความเป็นมาของประเพณีลงแขกเกี่ยวข้าว

ลงแขกหรือ ฮีตลงแขก เป็นวัฒนธรรมประเพณีแห่งความเอื้อเฟื้อและเกื้อกูลกันของ สังคมคนอีสานในอดีต ที่นับวันจะสูญหายไปเนื่องจากระบบเศรษฐกิจที่ใช้เงินตราเป็น ตัวกำหนด คนไทยในสมัยนี้รู้จักคำว่า ลงแขก ในความหมายที่เป็นการกระทำผิดอาญา แต่ สำหรับคนอีสานแล้ว ลงแขก มีความหมายถึงน้ำใจที่ผู้คนในชุมชนมอบให้กัน ในการ ช่วยเหลือกิจการงานต่างๆให้สำเร็จลุล่วงโดยเร็ว ประเพณีเอามื้อเอาแรงนี้จึงเป็นการพึ่งพา อาศัยซึ่ง กันและกัน สร้างความสมัครสมานสามัคคี ทำให้งานเสร็จอย่างรวดเร็วโดยไม่ต้อง อาศัยการว่าจ้าง และยังถือเป็นโอกาสที่ทำให้หนุ่มสาวได้รู้จักอุปนิสัยใจคอและพบรักกันได้ อีก ด้วยเนื่องจากชีวิตของเกษตรกรไทยเกี่ยวพันกับอาชีพด้านเกษตรกรรม ไม่ว่าจะเป็น การ ทำนา การทำไร่ ทำสวน ซึ่งมีความสัมพันธ์กับระยะเวลาของฟ้าและฝน จะต้องเร่งรีบในการ เพาะปลูก ปักดำ เก็บเกี่ยว ในครอบครัวใดมีแรงงานมากก็จะทำได้เร็วและทันเวลา แต่ ครอบครัวที่มีคนน้อยก็จะทำสำเร็จได้ยาก ณ จุดนี้เองที่ก่อให้เกิดประเพณี ลงแขก เพื่อ

ช่วยเหลือกันด้านแรงงาน ไม่มีค่าจ้างตอบแทนมีเพียงน้ำใจเลี้ยงอาหารข้าวปลาตามแต่จะหาได้ในท้องถิ่น หมุนเวียนกันไปจากครอบครัวหนึ่งสู่อีกครอบครัวหนึ่ง ทำให้กิจการงานสำเร็จ ลุล่วงมีอาหารเพียงพอไม่ขาดแคลน เมื่อเทคโนโลยีทางการเกษตรเข้ามาสู่ชุมชนพร้อมกับการส่งเสริมให้มีการ ปลุกเพื่อขาย ยุคเศรษฐกิจเงินตราเป็นใหญ่จึงทำให้การช่วยเหลือเกื้อกูลกันในอดีต กลายมาเป็นการว่าจ้างแรงงานแทน และวัฒนธรรมประเพณีอันดีงามอย่าง การลงแขก จึงพลอยสูญหายไปด้วย และยิ่งมาถึงยุคสมัยที่ถูกหลานวัยรุ่น หนุ่ม-สาวของเราหนีความแห้งแล้งไปขายแรงงานในเมืองใหญ่ การทำไร่ไถนาของบรรพบุรุษก็ยิ่งขาดแคลนแรงงานหนัก ก็ได้อาศัยเงินทองที่ถูกหลานส่งมาให้มาจ้างแรงงานในหมู่บ้านใกล้เคียงมาช่วยเหลือ ก็ยิ่งทำให้การลงแขกถูกลืมเลือนเด็ดขาดไปเลย เพราะการช่วยงานต้องมีค่าจ้างตอบแทน เลี้ยงข้าวปลาอาหารอีก นี่จึงต้องมีการฟื้นฟูและกล่าวถึงวัฒนธรรมประเพณีอันดีงาม การลงแขก ให้หวนกลับมาอีกครั้งหนึ่ง

ประเพณีการลงแขกเกี่ยวข้าวมีมาตั้งแต่สมัยโบราณแต่ไม่ทราบแน่ชัดว่าเกิดขึ้นในสมัยใดแต่จากหนังสือประชุมกฎหมายประจำศก ของเสถียร ลายลักษณ์ ได้กล่าวถึงการการทำเกษตรกรรมโดยเฉพาะการทำนา ว่ามีกันอย่างแพร่หลายในสมัยช่วงกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น จนทำให้ข้าวกลายเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญของไทย นอกจากนั้นยังได้กล่าวถึงประเพณีลงแขกเกี่ยวข้าวในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นว่า “ในทุกๆ ประเทศที่มีที่ดินเหลือเฟือมักจะหากรรมกรรับจ้างไม่ค่อยได้ เพราะใครๆ ก็อยากมีไร่นาเป็นของตนเอง เมื่อเป็นเช่นนี้ชาวนาจึงต้องพึ่งพาอาศัยแรงงานจากเพื่อนบ้าน เมื่อถึงคราวที่จะต้องระดมแรงงานทำการที่สำคัญเป็นการเร่งด่วน เช่น การเกี่ยวข้าวเพื่อนบ้านที่ได้รับการขอแรงจะพากันไปช่วยทำงานโดยไม่คิดค่าแรงเพราะหวังจะได้รับการตอบแทนเช่นเดียวกันกับตอนที่ตนจะระดมแรงบ้าง การขอแรงเพื่อนบ้านดังกล่าวเรียกว่า “การลงแขก” การช่วยเหลือกันและกันในสังคมชาวนาเป็นสิ่งที่จำเป็นและเป็นวัฒนธรรมที่ก่อประโยชน์หลายอย่าง เช่น ทำให้เกิดความสามัคคีขึ้นในสังคม ทำให้เกิดความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่เพื่อนบ้านและทำให้เกิดความจงรักภักดีต่อสังคมของตน การลงแขกมิใช่จำเพาะมีแต่ในเมืองไทยยังปรากฏว่ามีอยู่ทั่วไปในชุมชนชาวนาที่ขาดแคลนแรงงาน กรรมกรทุกประเทศไม่ว่าจะเป็นเมืองจีน แยกหรือเมืองฝรั่งและยังปฏิบัติกันอยู่ทุกวันนี้” (ชัย เรื่องศิลป์, 2527) ซึ่งสอดคล้องกับงานเขียนของ พิทยา ว่องกุล ที่กล่าวถึง ความหมายของการลงแขก ไว้ว่า (พิทยา ว่องกุล, 2542) คำว่า “ลงแขก” หมายถึง การแลกเปลี่ยนแรงงานช่วยเหลือกันในด้านการผลิต โดยที่การลงแขกในภาคอีสาน

หมายถึงการบอกกล่าวขอแรงงานบรรดาญาติพี่น้องและเพื่อนบ้านให้มาช่วยเหลือทางด้านแรงงานการผลิต เช่นการลงแขกดำนา การลงแขกตีข้าว และการลงแขกเกี่ยวข้าว เป็นต้น ซึ่งกิจกรรมการลงแขกเกี่ยวข้าวจะเป็นการบอกกล่าวญาติพี่น้อง เพื่อนฝูง คนภายในชุมชนให้มาช่วยเกี่ยวข้าวเพื่อให้งานเสร็จเร็วขึ้น กิจกรรมการลงแขกเกี่ยวข้าวนี้มีส่วนสำคัญในการสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างคนในหมู่บ้าน ซึ่งในอดีต คนไทยอยู่ร่วมกันแบบพึ่งพาอาศัยกันใครทำอะไรที่หนักหนาเกินความสามารถของครอบครัวตน หรือเร่งจะให้งานเสร็จรวดเร็วมักจะไหว้วานขอความช่วยเหลือเพื่อนบ้านหรือถ้าไม่ได้บอกกล่าว เพื่อนบ้านพอรู้ข่าวก็จะแห่มาช่วยเหลือทำงานนั้นไปจนเสร็จโดยเจ้าของงานจะหุงหาอาหารไว้เลี้ยงแขก ซึ่งต่างคนต่างผลิตเปลี่ยนเวียนกันไปช่วยเหลือกันจนงานเสร็จสิ้นลงทั้งหมด วิถีปฏิบัติของคนในอดีตที่แสดงให้เห็นถึงการช่วยเหลือและพึ่งพากันทางด้านแรงงานบ่งบอกถึงความสมัครสมานสามัคคีของชาวชุมชนในสมัยก่อนเป็นอย่างดีและความสามัคคี การพึ่งพาช่วยเหลือซึ่งกันและกันนี้ เป็นการแสดงออกถึงการมีกิจกรรมร่วมกันของชาวบ้านผ่านประเพณีวัฒนธรรมที่ปฏิบัติสืบต่อกันมาตั้งแต่สมัยโบราณดังจะเห็นได้จากคำกล่าวของคนโบราณที่ได้กล่าวถึงการลงแขกเกี่ยวข้าวในช่วงปี พ.ศ.2470-2480ว่า “ถ้าหากบ้านใครจะมีงานต่าง ๆ ก็จะวานกันดำข้าว และเกี่ยวข้าว เมื่อถึงเวลาเกี่ยวข้าวบางเจ้าก็ลงแขกเกี่ยวข้าว คนเกี่ยวเป็นสิบบางแห่งเป็นร้อย นา 20 ไร่ เกี่ยววันเดียวหมด (เบญจภาคี เจริญมหาวิทย์, 2562) จะเห็นได้ว่าประเพณีการลงแขกเกี่ยวข้าวเป็นวิถีปฏิบัติของชุมชนชาวเกษตรกรไทยที่ยึดถือกันมาตั้งแต่สมัยโบราณด้วยเหตุที่สังคมไทยเป็นสังคมที่มีความโอบอ้อมอารี ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน อยู่ด้วยกันเหมือนระบบญาติพี่น้อง จึงส่งผลทำให้ชาวชุมชนเกิดความรักใคร่ช่วยเหลือพึ่งพากันโดยเฉพาะอย่างยิ่งสังคมของเกษตรกรไทยที่มีความผูกพันอยู่กับอาชีพทางด้านเกษตรกรรมเพราะเมื่อถึงฤดูกาลเก็บเกี่ยวเกษตรกรจะมาช่วยเหลือ แลกเปลี่ยนแรงงานกันเพื่อให้งานเสร็จเร็วด้วยเหตุนี้จึงเป็นที่มาของประเพณีการลงแขกเกี่ยวข้าว

ประเพณีลงแขกเกี่ยวข้าวในปัจจุบันนี้แทบจะไม่พบเห็น เนื่องจากเกษตรกรสมัยใหม่ นิยมใช้เครื่องทุ่นแรง ใช้เทคโนโลยีในการทำกรเกษตรแทนการใช้แรงงานคน เนื่องจากค่านิยมของคนในสังคมเปลี่ยน เมื่อระบบทุนนิยมเข้ามาพร้อมกับกระแสของโลกาภิวัตน์ส่งผลทำให้ค่านิยมของคนในสังคมตามกระแสของชาติตะวันตกแพร่กระจายไปทั่วทั้งในเมืองหลวงและชนบทที่อยู่ห่างไกลกล่าวคือมีการใช้จ่ายแบบฟุ่มเฟือย ฟุ้งเฟ้อ ไล่ตามกระแสการบริโภคนิยม วัตถุนิยม วิถีชีวิตแบบดั้งเดิมเปลี่ยนไป จากที่เคยใช้จ่ายอย่างประหยัดเปลี่ยนเป็น ต้องทานอาหารที่ห่างสรรพสินค้า ตามร้านอาหารที่สวยงามและราคาแพงมาก

รูปแบบการแต่งกายก็เปลี่ยนจาก แบบเรียบง่ายไทยๆ มาเป็นการแต่งกายนิยมเลียนแบบตามสื่อกระแส ซีรีส์ต่างๆ ของต่างชาติ ส่วนด้านรูปแบบประเพณีวัฒนธรรมก็เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมที่แฝงไว้ด้วยความรักความสามัคคี การช่วยเหลือเกื้อกูลและการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน รวมไปถึงการเชื่อฟังผู้อาวุโสก็เปลี่ยนไปเป็น สังคมแบบปัจเจกชน ต่างคนต่างอยู่ เห็นแก่ส่วนรวมน้อย เห็นแก่ส่วนตัวมาก แกร่งแย่งชิงดีชิงเด่น เอารอดเอาเปรียบ แสวงหาผลประโยชน์ใส่ตัวเองโดยหลงลืมชุมชนและไม่เคยนึกถึงผลประโยชน์ของส่วนรวม และอีกประการที่สำคัญ คือ การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิต เนื่องจากการพัฒนาเทคโนโลยีใหม่ๆ เข้ามาเพื่อช่วยในการทุนแรงโดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคเกษตรกรรม มีการนำนวัตกรรมใหม่เข้ามาใช้ในภาคการเกษตรเช่น รถไถนา รถดำนา รถเกี่ยวข้าวพร้อมอุปกรณ์สีข้าวไปในตัว นวัตกรรมใหม่ดังกล่าวนี้แทบจะไม่จำเป็นที่จะต้องใช้แรงงานคนเลย ซึ่งสิ่งเหล่านี้ส่งผลทำให้แรงงานในภาคการเกษตรต้องอพยพเข้าไปทำงานในโรงงานที่เมืองหลวง และกลายเป็นทาสของแรงงานชีวิตมีแต่การแก่งแย่ง ชิงดีชิงเด่นเพื่อทำให้ตนเองอยู่รอดในสังคมปัจจุบัน (เบญจภักค์ เจริญมหาวิทยาลัย, 2562)

ประเพณีลงแขกเกี่ยวข้าวเป็นประเพณีที่เจ้าของนาจะบอกเพื่อนบ้านให้รู้ว่าจะเกี่ยวข้าวเมื่อใด และเมื่อถึงวันที่กำหนดเจ้าของนาจึงต้องปักธงที่หน้าของตนเพื่อให้เพื่อนบ้านหรือแขกที่รู้จะได้มาช่วยเกี่ยวได้ถูกต้อง ทั้งนี้เจ้าของนาจะต้องจัดเตรียมอาหาร คาวหวาน สุรา บุหรี่ น้ำดื่ม ไว้รองรับด้วยและในการขณะเกี่ยวข้าวก็จะมีการเล่นร้องเพลงเกี่ยวข้าวระหว่างหนุ่มสาวเป็นที่สนุกสนานและเพลิดเพลิน เพื่อคลายความเหน็ดเหนื่อยได้ ซึ่งในช่วงของการเกี่ยวข้าวเป็นอีกช่วงหนึ่งที่มีความต้องการใช้แรงงานจำนวนมาก ชาวไร่ชาวนามีวิธีระดมแรงงานในกลุ่มเครือญาติหรือเพื่อนบ้านมาช่วยทำงาน เรียกว่า “เอามื้อเอารวัน” หรือ “เอามื้อเอาเฮง” แบ่งการเกี่ยวข้าวเป็น การใช้เคียวเกี่ยวข้าว และการใช้แกระเกี่ยวข้าว จะเห็นได้ว่าประเพณีลงแขกเกี่ยวข้าวนี้เป็นประเพณีไทยที่แสดงให้เห็นถึงความมีน้ำใจที่มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน อีกทั้งยังสามารถช่วยสร้างความสมัคคีกันกลมเกลียวกันได้อีกด้วย นอกจากนี้ทำให้เกิดวัฒนธรรมและการขับร้องเพลงอันเป็นเอกลักษณ์อย่างหนึ่งของผู้ที่ประกอบอาชีพทำนา ซึ่งประเพณีลงแขกเกี่ยวข้าว เป็นประเพณีไทยอีกอย่างหนึ่งของชาวนาไทย ซึ่งนับวันจะหาได้ยากในสภาพปัจจุบัน ชาวอีสานส่วนใหญ่ จะเป็นผู้มีน้ำใจไมตรี ดังนั้นในการทำกิจการ งานใดๆ ไม่ว่าจะเป็นเล็กงานใหญ่ จะสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดีเพราะทุกคนต่างมีน้ำใจให้กันและกัน ช่วยงานกันคนละมือละไม้ใช้เวลาไม่นานงานก็สำเร็จลุล่วงไปได้สม

ปรารถนา การทำงานแบบนี้ คนอีสานเรียกว่า“ลงแขก”การลงแขกในภาคอีสานก็คือการบอกกล่าวขอแรงบรรดาญาติสนิทมิตรสหาย ให้มาช่วยทำงานนั่นเอง งานที่จะลงแขกกันนั้น อาจจะเป็นงานส่วนรวมหรืองานส่วนตัวก็ได้ สำหรับงานส่วนตัวนั้นส่วนมากมักจะเป็นงานใหญ่สุดกำลังคนในครอบครัวจะทำได้ หรืออาจจะเป็นงานหนักแต่จำเป็นต้องทำให้เสร็จภายในวันเดียว จึงต้องบอกกล่าวให้ญาติพี่น้องเพื่อนบ้านมาช่วยเหลือเพื่อให้งานเสร็จสิ้นไปงานที่มักลงแขก เช่น การลงแขกทำนา ซึ่งมีการลงแขกดำนา ลงแขกเกี่ยวข้าว ลงแขกตีข้าว (นวดข้าว) เป็นต้น โดยงานที่จะลงแขกกันนั้นอาจจะเป็นงานส่วนรวมหรืองานส่วนตัวก็ได้ สำหรับงานส่วนตัวนั้นส่วนมากมักจะเป็นงานใหญ่สุดกำลังคนในครอบครัวจะทำได้ หรืออาจจะเป็นงานหนักแต่จำเป็นต้องทำให้เสร็จภายในวันเดียว จึงต้องบอกกล่าวให้ญาติพี่น้องเพื่อนบ้านมาช่วยเหลือเพื่อให้งานเสร็จสิ้นไปงานที่มักลงแขก เช่น การลงแขกทำนา ซึ่งมีการลงแขกดำนา ลงแขกเกี่ยวข้าว ลงแขกตีข้าวหรือนวดข้าว เป็นต้นปัจจุบันด้วยเทคโนโลยีด้านการเกษตรที่พัฒนาขึ้น ประเพณีลงแขกเกี่ยวข้าวจึงหาได้ยากขึ้นในปัจจุบัน เพราะชาวนาหลายคนเปลี่ยนมาใช้รถเกี่ยวข้าวในการเก็บเกี่ยวที่ประหยัดเวลา ประหยัดแรงงาน และยังเก็บเกี่ยวผลผลิตได้อย่างรวดเร็ว ทำให้การเก็บเกี่ยวแต่ละครั้งมีประสิทธิภาพยิ่งกว่าเดิม ดังนั้น การลงแขกจึงเป็นสิ่งที่ประดิษฐ์ขึ้นเพื่อสร้างความเป็นส่วนรวม ทำให้ปัจเจกและชุมชนสามารถจัดการความเป็นส่วนรวมมิติต่างๆ ด้วยกันได้ ทั้งสภาพแวดล้อม การผลิต การสร้างสังคม ตลอดจนเป็นแหล่งประสบการณ์ ให้การเรียนรู้และสร้างสมภูมิปัญญาไปด้วย (กระทรวงวัฒนธรรม, 2560)

เพราะการทำนาเป็นอาชีพที่สืบทอดกันมาตามบรรพบุรุษ รวมทั้งขั้นตอนต่างๆ ก็ทำกันต่อมาจากสังคมในอดีต และถึงแม้ในปัจจุบันจะมีเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาใช้ทดแทนในหลายๆ ขั้นตอน แต่ชาวนาก็ยังคงใช้วิธีการเดิมเป็นส่วนใหญ่ พร้อมกับนวัตวิทยาการสมัยใหม่เข้ามาใช้ร่วมกันด้วย เพื่อให้ได้ผลผลิตที่มีคุณภาพที่ดีขึ้นและปริมาณมากขึ้น เพื่อให้เพียงพอต่อการดำรงชีพของครอบครัวตลอดไป จากความสำคัญของการทำนาโดยเฉพาะในประเพณีการลงแขกเกี่ยวข้าวที่กล่าวมาแล้วนั้น ผู้เขียนอยากจะกล่าวถึงความย้อนหลังกลับไปให้เห็นถึงประเพณีอย่างที่เคยลงแขกเกี่ยวข้าวได้นั้น มีประเพณีเกี่ยวกับข้าวใหม่

ประเพณีเกี่ยวกับข้าวใหม่

กว่าที่ตอนสุดท้าย ข้าวร้อนๆ ในจานตรงหน้าจะถูกจัดการจนคนกินอิ่มแปล้ เส้นทางของข้าวมีเรื่องราวมากมาย ทั้งดิน น้ำ อากาศ แรงกายแรงใจของเกษตรกร ไปจนถึงประเพณี ความเชื่อ และความศรัทธาที่ผู้คนมีต่อข้าว ผืนนา และเทพผู้ปกป้องรักษา ทั้งหมดกลายเป็นเรื่องราวมีค่าที่ทำให้ข้าวแต่ละคำ เป็นมากกว่าอาหารอิ่มท้อง เพราะมีวิถีชีวิตของผู้คน ความเคารพนบถนอมต่อธรรมชาติ และความรื่นเริงยินดีในช่วงเวลาเก็บเกี่ยวความสุขในรอบปี (ศาลานา, 2563)

1. พิธีแรกเกี่ยวข้าว

เมื่อได้เวลาข้าวสุกพร้อมเกี่ยว เจ้าของนาจะต้องหาวันดีเพื่อทำพิธีแรกเกี่ยวเสียก่อนที่จะเริ่มเก็บเกี่ยวทั้งผืนนา และเพื่อเก็บเกี่ยวข้าวไว้เป็นข้าวขวัญ ซึ่งก็คือข้าวมงคลที่ใช้ประกอบในพิธีสู่ขวัญ และเป็นสิ่งสำคัญที่อยู่ในพานใบทองที่เราเรียกว่าบายศรี (และคิดว่าบายศรีคือเครื่องใบทองนั้น) อันที่จริง คำว่าบาย ภาษาเขมรแปลว่า ข้าว ส่วน ศรี คือสิริมงคลและความเจริญรุ่งเรือง ใจความสำคัญของบายศรีจึงไม่ใช่พานใบทอง และคือข้าวมงคลที่บรรจุอยู่ต่างหาก

โดยพิธีจะเริ่มด้วยการปลงข้าวขออนุญาตแม่โพสพว่าจะเก็บเกี่ยว และบนบานให้ได้ผลผลิตดี แม่โพสพปกป้องให้ไม่เกิดอันตรายระหว่างการเก็บเกี่ยวด้วย และเมื่อเกี่ยวข้าวขึ้นลอมเรียบร้อยแล้ว จะต้องมีการปลงข้าวที่นิยมทำในวันอังคารหรือวันพฤหัสบดี ก่อนจะนวดข้าวต่อไป

2. พิธีสู่ขวัญข้าว

เพราะเชื่อว่าแม่โพสพช่วยปกป้องรักษาข้าวให้เติบโต จึงเกิดพิธีแห่งความศรัทธาในการเรียกขวัญแม่โพสพสู่ना ในโบราณ พิธีสู่ขวัญหรือทำขวัญข้าวจะทำทั้งหมด 4 ช่วงเวลานั้นคือตอนลงมือไถหว่านครั้งแรก ตอนข้าวเริ่มตั้งท้อง ตอนเก็บเกี่ยวขนข้าวขึ้นลาน และตอนขนข้าวเข้ายุ้งฉาง เพื่อเป็นการบอกกล่าวแม่โพสพเพื่อเรียกขวัญแม่โพสพในช่วงแรกหว่านเรียกขวัญในยามตั้งท้อง เรียกขวัญที่ตกหล่นในตอนนวดข้าว และอัญเชิญขวัญข้าวมาสู่ยุ้งฉาง ซึ่งสิ่งสำคัญที่เราจะเห็นคู่กันเสมอในพิธีสู่ขวัญคือพานบายศรี ใก้ต้ม เหล้า ข้าวเหนียว ข้าวตอกดอกไม้ ชุตหมากพลู บางพื้นที่มีข้าวของที่ผู้หญิงชอบ เช่น แป้งผัดหน้าหรือสียังทาปากด้วย ซึ่งเจ้าของนาบางแห่งจะกล่าวคำสัจเจยเอง แต่ในบางบ้าน อาจขอให้ปูจารย์ของชุมชนมาทำพิธีให้ ในพิธีทำขวัญข้าวในทุกภูมิภาค ไม่ว่าจะเหนือ ใต้ กลาง หรืออีสาน ต้องมี

การร้องหรือสวดบททำขวัญข้าว ซึ่งนอกจากจะเป็นการเชิญขวัญแม่โพสพด้วยถ้อยคำที่ไพเราะและเป็นมงคล ยังถือเป็นบันทึกความรู้ท้องถิ่นเพราะมักจะมีส่วนที่บอกเล่าถึงกระบวนการทำนาและซื้อพันธุ์ข้าวพื้นเมืองอีกด้วย

3. บุญคูณลาน

ส่วนในภาคอีสาน การสู่ขวัญข้าวจะจัดขึ้นในงานบุญเดือนยี่ที่เรียกว่า ‘บุญคูณลาน’ ซึ่งเป็นวันขนข้าวขึ้นเล้า โดยเริ่มจากทำพิธีย้ายแม่โพสพออกจากลาน โดยนำไปคูณ ไบยอ ยาสูบ หมาก ไข่ ดอกไม้ ธูปเทียนใส่กองข้าวหรือกระต๊อบ ไปวางหน้าลอมข้าวพร้อมน้ำและเขาควย ให้เจ้าของนาตั้งอธิษฐานและดึงข้าวที่ฐานออกมาจนหมด จากนั้นนำฟางมาห่มกองข้าว ปักตาแหลวจากนา แล้วปักไถบนลอมข้าว จากนั้นก็มัดข้าวทั้งกองและประกอบพิธีบายศรีสู่ขวัญให้ข้าวที่นวดเสร็จแล้ว มีต้นกล้วย ต้นอ้อย ตาแหลวปักข้างกองข้าวทั้งสี่มุม พันรอบด้วยสายสิญจน์ นิมนต์พระมาร่วมทำบุญพร้อมกับญาติพี่น้อง และเมื่อจะขนข้าวขึ้นเล้า ต้องนำไปคูณและไบยอไปเสียบที่เสาข้างข้าวทุกเสาด้วย เพื่อขอให้ค่าคูณยอยิ่งขึ้นไป พร้อมกับเชิญขวัญข้าวและแม่โพสพขึ้นไปในเล้าด้วย

4. ประเพณีก่อเจดีย์ข้าวเปลือก

อีกงานบุญที่สะท้อนการทำบุญทำทานในวิถีชาวนา คือประเพณีก่อเจดีย์ข้าวเปลือกหรือบุญข้าวเปลือกของชุมชนที่สืบทอดกันมายาวนาน หากเราเคยได้ยินประเพณีขนทรายเข้าวัด ประเพณีก่อเจดีย์ข้าวเปลือกก็อยู่ในแนวคิดเดียวกัน โดยชาวนาจะนำข้าวเปลือกที่เพิ่งเก็บเกี่ยวใส่ในกระบุงแล้วมาร่วมกันก่อเป็นกองเจดีย์เพื่อทำบุญถวายให้กับวัด ตามธรรมเนียมว่าชาวนาจะปลูกข้าวเพื่อไว้ ‘ทำกิน ทำบุญ และทำทาน’ ทำกินก็คือการปลูกกิน เหลือกินก็นำไปขายเพื่อนำเงินมาจับจ่าย ส่วน ทำบุญก็คือการถวายวัด (แต่หากเมื่อถึงหน้าแล้งข้าวหมดก็ยังคงกลับมาขอปันที่วัดได้ ส่วนทำทาน ก็คือการแบ่งปันให้กับคนยากจนเป็นน้ำใจ) ประเพณีนี้จึงไม่เพียงเป็นงานบุญของชุมชนที่ศรีครีครั้น แต่ยังเป็นวิถีที่ทำให้เราเข้าใจแนวคิดในการอยู่ร่วมกันด้วย

5. ประเพณีตานข้าวใหม่

ช่วงต้นปีในเดือนมกราคม ชาวบ้านในภาคเหนือที่ยังมีอาชีพทำนาจะนำข้าวใหม่ ทั้งข้าวเหนียว ข้าวเจ้า และขนมพื้นบ้านต่างๆ นานาที่ทำจากข้าวใหม่ ทั้งข้าวจี ข้าวหลาม ขนมจ็อก ข้าวเม่า ข้าวต้มมะกะทิ ข้าวต้มใบอ้อย ฯลฯ ไปทำบุญ ใน ‘ประเพณีตานข้าวใหม่’ โดยจะนำอาหารจากข้าวใหม่ไปถวายพระพร้อมกับกับข้าวมากมาย และถือโอกาส ตานขันข้าวถวายอาหารเพื่ออุทิศส่วนบุญส่วนกุศลไปให้บรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้วด้วย อีกหนึ่งพิธีใน

ประเพณีนี้คือ ตานข้าวล้นบาตร ที่ชาวบ้านจะนำข้าวเปลือกและข้าวสารมาเทใส่บาตรจนเต็มล้น บาตรข้าวเปลือกเรียกว่า เงินคำ ส่วนบาตรข้าวสารเรียกว่าเงินดอย ถือเป็นข้าวที่ถวายให้พระสงฆ์และสามเณรได้หุงหาเวลาทีออกบิณฑบาตไม่ได้ ไปจนถึงเอื้อเพื่อให้คนยากไร้ด้วยวิธีแบบชุมชนดั้งเดิมที่แบ่งปันแก่กันเสมอ

บทสรุป

พิธีลงแขกเกี่ยวข้าวจะเป็นพิธีการที่ให้ความช่วยเหลือกันในหมู่บ้านเป็นการร่วมมือร่วมใจกัน กินแรงกัน โดยไม่คิดค่าจ้างค่าแรงกัน บางที่เจ้าของที่นาจะทำสำหรับอาหารไว้รับรองผู้มีน้ำใจ และเมื่อถึงแปลงของผู้ที่มาลงแขกช่วยงานวันถึงเวลาเกี่ยวข้าวก็จะผลัดกันไปช่วยลงแขกเกี่ยวข้าวให้กันประเพณีลงแขกเกี่ยวข้าว โดยเตรียมการจากเจ้าของนาจะบอกเพื่อนบ้านให้รู้ว่าเกี่ยวข้าวเมื่อใด และเมื่อถึงวันที่กำหนดเจ้าของนาก็จะต้องปักธงไว้ที่นาของตนเพื่อให้เพื่อนบ้านหรือแขกที่รู้จะได้มาช่วยเกี่ยวได้ถูกต้องโดยเจ้าของนาจะต้องจัดเตรียมอาหาร คาวหวาน เครื่องดื่ม ไว้รองรับด้วย และในการขณะเกี่ยวข้าวก็จะมีการละเล่น ร้องเพลงเกี่ยวข้อระหว่างหนุ่มสาว เป็นที่สนุกสนานและเพลิดเพลินเพื่อคลายความเหน็ดเหนื่อยได้ประเพณีลงแขกเกี่ยวข้าว ซึ่งนับวันหายาก ชาวอีสานส่วนใหญ่เป็นผู้มีน้ำใจไมตรี ดังนั้นในการทำกิจการงานใดๆ ไม่ว่าจะงานเล็กงานใหญ่ จึงสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดีโดยการหมุนเวียนจากครอบครัวหนึ่งไปสู่อีกครอบครัวหนึ่ง ช่วยงานกันคนละมือละไม้ใช้เวลาไม่นานงานก็สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี และยังเป็นการสร้างความเป็นส่วนรวม ทำให้ปัจเจก และชุมชนสามารถจัดการความเป็นส่วนรวมมิติต่างๆ ด้วยกันได้ ทั้งสภาพแวดล้อม การผลิต การสร้างสังคม ตลอดจนเป็นแหล่งประสบการณ์ ให้การเรียนรู้และสร้างสมภูมิปัญญาไปด้วย

เอกสารอ้างอิง

- กระทรวงวัฒนธรรม. (2560). *ประเพณีลงแขกเกี่ยวข้าว*. https://www.m-culture.go.th/sisaket>ewt_news.
- คณะเกษตรศาสตร์และทรัพยากรธรรมชาติ.(2563). *ประเพณีลงแขกเกี่ยวข้าว*. มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลตะวันออก วิทยาเขตบางพระ จังหวัดชลบุรี.
- ชัย เรื่องศิลป์. (2527). *ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ. 2352-2453 : ด้านเศรษฐกิจ*. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

เบญจศักดิ์ เจริญมหาวิทย์, 2562). “ลงแขกเกี่ยวข้าว” ประเพณีวัฒนธรรมที่ถูกกลืนหายจากสังคมโลกยุคโลกาภิวัตน์. *Veridian E-Journal, Silpakorn University*. 12(6).

2300-2314.

พิทยา ว่องกุล. (2542). พ่อสุข ชัยชนะ ปราชญ์ชาวบ้านแห่งทุ่งกุลาร้องไห้. *เทคโนโลยีชาวบ้าน*. 11(218). 14-17.

ศาลานา. (2563). สืบสานวัฒนธรรมลงแขกเกี่ยวข้าว ลดต้นทุนแรงงาน.

<https://www.thethaipress.com/2020/27265>.